

Autostereotips „latgaliētis” latgaliešu folklorā

Angelika JUŠKO-ŠTEKELE

Rēzeknes Augstskola,

Atbrīvošanas aleja 90,

Latvija LV-4600

Angelika.Jusko-Stekele@ru.lv

Autostereotype “Latgalian” in Latgalian Folklore

Summary

In the article, through the principles of historical imagology and theory of humor, has been discovered separate formation mechanisms for Latgalian autostereotype using Latgalian anecdotal folklore as a research source. Through the analysis of anecdotal personality system, it was concluded that Latgalian character has tendency to actively interact in ethnical communication, engaging not only as a solely transmitter and receiver but also by taking role of a character. Latgalian personality in the anecdotes reveals through his language features ((self) designation of ethnical group) and comical situations of

various levels, which reveals Latgalian character as a protector of cultural values that has formed through centuries and a vindicator of a group behavior. The analysis of comical situations reveals that Latgalian doesn't develop perception towards the other ethnic groups based on uncompromising allocation *one of our own* means good and *stranger* means bad. Instead, he is assessing partner who is involved in the communication by his psychological, social and other behavioral characteristics.

Keywords: *Latgalian, autostereotype, humor, anecdote*

Kopsavilkums

Rakstā, izmantojot vēsturiskās imagoģijas principus un komisma teoriju, atklāti atsevišķi latgalieša autostereotipa veidošanās mehānismi, par izpētes avotu izmantojot latgaliešu anekdotisko folkloru. Analizējot anekdotu personāžu sistēmu, konstatēts, ka latgaliētim piemīt tendence uz aktīvu etnisku komunikāciju, iesaistoties ne tikai informācijas sūtītāja un saņēmēja, bet arī personāžā funkcijā. Latgalieša raksturs anekdotēs atklājas tās valodas līdzekļos (etnisko grupu (paš)apzīmējumos) un dažāda līmeņa

komiskās situācijās, kas atklāj latgaliēti kā gadsimtos veidojušos kultūras vērtību aizstāvi un grupas uzvedības attaisnotāju. Komisko situāciju analīze atklāj, ka latgaliētis priekšstatus par citu etnisko grupu neveido pēc bezkompromisu šķīruma „savš” – tā tad labs, „svešš” – tā tad slikts, bet gan izvērtē komunikācijā iesaistīto partneri pēc tā rīcības psiholoģiskajiem, sociālajiem un citiem parametriem.

Atslēgas vārdi: *latgaliētis, autostereotips, komisms, anekdote.*

Ievads

„Tikai kontaktējoties ar citiem, atklājam, kas mēs paši esam” (Ēriksens, 2010, 422).

Etniskās identitātes un tās veidošanās ceļu pētniecība mūsdienās kļuvusi par vienu no būtiskākajiem faktoriem, kas palīdz izprast kultūras procesus, noteikt kultūras dominantes un aktualizēt vērtības. Īpašu nozīmi etniskā identitāte iegūst t.s. globālizācijas procesos, kas, pēc angļu sociologa Roberta Robertsona (*Robert Robertson*) atzinuma, liecina ne tikai par globālās kultūras sakņojumu lokālās

tradīcijās, bet arī par iespējamās „hibrīdkultūras” veidošanos, kas apvieno tradicionālo un universālo (Robertson, 2010, 342). Nenoliedzot globālu kultūras procesu būtisko nozīmi, arvien lielāka uzmanība gan grupu, gan indivīdu līmenī tiek pievērsta t.s. lokālās identitātes meklējumiem, ko norvēģu antropologs Tomass Hillans Ēriksens (*Thomas Hylland Eriksen*) tēlaini apraksta kā „centienus glābt piederības sajūtu un sociālo integrāciju laikā, kad [...] viss stabilais grūst” (Ēriksens, 2010, 421).

Arī latgaliešu kultūra ir viens no tādiem lokālās kultūras paraugiem, kas saskaņā ar sociologa Entonija D. Smita (*Anthony D. Smith*) teoriju atbilst

etniskas kopienas (jeb *ethnie*) izpratnei, jo tai ir savs nosaukums, mīts par kopīgiem senčiem, kopīgas ar vēsturi saistītas atmiņas, savdabīgas kultūras elementi, saistība ar īpašu tēvzemi un vienotības apziņa [...] (Smits, 1997, 30). T. H. Ēriksens šādu identitāti dēvē par „Mēs” apziņu, norādot, ka spēcīgu to veido ne tikai kopīga valoda, reliģija, pieredze un dzīvesvieta, bet arī kopīgi nākotnes projekti un kopējs ienaidnieks (Ēriksens, 2010, 68).

Viens no „Mēs” apziņas izpausmes veidiem ir etniskās kopienas pašidentifikācija, kas vispārliciecināk atklājas kontaktos ar citām etniskajām grupām un izpaužas etnisko stereotipu veidā “sakārtotos, shematiskos, determinētos priekšstatos, kas ekonomē piepūli sarežģītu sociālu objektu atveidē un aizstāv nostabilizējušās kultūras vērtības” (Lippman, 1922, 15). Etniskās kopienas priekšstatus pašiem par sevi tradicionāli ierasts dēvēt par autostereotipiem. Tie, atšķirībā no heterestereotipiem – etniskās grupas priekšstatiem par citām etniskajām grupām, esot marķēti pozitīvi (par to sk. Tajfel, 1982, 352) un vērsti uz patriotisma jūtu uzturēšanu un savas grupas uzvedības attaisnošanu.

Raksta mērķis ir atklāt atsevišķus latgaliešu autostereotipa veidošanās mehānismus, par izpētes avotu izmantojot latgaliešu folkloru.

Pētījuma objekts, avoti un teorētiskais pamatojums

Attiecībā uz Latvijas kultūrvēsturiskā reģiona – Latgales – iedzīvotāju nosaukšanu apzīmējums ‘latgalieši’ drīzāk būtu uzskatāms par ideoloģisku konstruktu, jo, konsekventi pielietots, tas parādās tikai 20. gadsimta sākumā (Kemps, 1910). Līdz tam Latgales iedzīvotāji vēsturisko notikumu un sociālpolitisko procesu iespaidā saukti dažādi: par latgaļiem, latviešiem, polīšiem, inflantiešiem, vitebskiešiem u.c. (sīkāk skat Kļavinska, 2012, 365). Arī folkloras avoti uzrāda līdzīgu konsekvenci – folkloras pierakstos līdz 20. gadsimta sākumam sastopami vai nu vispārinoši pašapzīmējumi (*latvīts*), vai nu piederības apliecinājumi pēc konkrētas apdzīvotas vietas (*Griβαlvīts*), reliģiskās piederības (*katūli*), vai arī antroponīmi (*Aleksandrs*). 20. gadsimta vidus un otrās puses folkloras pierakstos jau parādās arī pašapzīmējums *latgalīts*, *latgaļš*. Tādējādi rakstā lietotais apzīmējums ‘latgalietis’ saistībā ar autostereotipa izpausmēm uzskatāms par semantiski vienojošu leksēmu, kas aptver visus daudzveidīgos folkloras radītāju un uzturētāju apzīmējumus latgaliešu folklorā.

Par izpētes avotu rakstā izvēlēta līdz 20. gadsimta vidum teiktā un pierakstītā latgaliešu stāstījumu fol-

klora (anekdotes un joku pasakas), kas, pateicoties tādām folklorai tipiskām pazīmēm kā anonimitāte, tradicionālitate, kolektīvs raksturs, kontinuitāte u.c., pretendē uz zināmu objektivitāti aktuālu procesu un notikumu atainojumā. Rakstā noteiktā hronoloģiskā un žanroloģiskā folkloras aploce ļauj ieskatīties latgaliešu autostereotipa veidošanās aizsākumos, jo pirmie zināmie latgaliešu folkloras pieraksti attiecināmi uz 19. gadsimta otro pusi (sīkāk skat Juško, 2002), kad etniskā pašidentifikācija atklājas pārsvarā netiešā veidā. Savukārt 20. gadsimta sākuma un vidus folkloras pieraksti uzrāda pirmos apzinātos etniskās pašapziņas apliecinājumus.

Anekdotes un joku pasakas latgaliešu autostereotipa atklāšanai izvēlētas triju iemeslu pēc. Pirmkārt, tās ir sižetiski izvērstas un ļauj skatīt etniskos priekšstatus to situatīvajā pabeigtībā. Otrkārt, to mākslinieciskā savdabība pamatojas uz komisma paņēmieniem, kas ir iedarbīgs līdzeklis ne tikai, lai parādītu attieksmi pret apkārtējo pasauli, bet arī, lai tiešā vai netiešā veidā atklātu savu paštēlu. Treškārt, kā norāda krievu folklorists Vladimirs Props (*Владимир Пропп*), komisms ir psihes struktūrās balstīta etniska un sociāla kategorija, jo tam piemīt katram laikmetam, katrai etniskai, sociālai vai citai grupai specifiskas īpatnības (Пропп, 1999, 20).

Autostereotipa analīzei rakstā izmantoti t.s. vēsturiskās imagoloģijas principi, akcentējot divas folkloras materiālu interpretācijai adekvātas metodoloģiskās pamatnostādnes: pirmkārt, etniskie priekšstati folklorā veidojušies, saplūstot fantāzijai ar realitāti, faktiem ar aizspriedumiem, otrkārt, citu tautu atainojums folklorā veidojas, projicējot uz tām kolektīvos priekšstatus par savu grupu (Репина, 2012, 12). Attiecinot šos principus uz latgaliešu autostereotipa izpausmēm anekdotēs un joku pasakās, var apgalvot, ka citu etnisko grupu pārstāvji folklorā parādās kā komiski tēli, kuru specifiku nosaka V. Proppa definētais līdzības un atšķirības komisms (Пропп, 1999, 49), un, otrkārt, citu etnisko grupu tēlojums folklorā pastarpināti liecina par pašiem latgaliešiem kā folkloras radītājiem un nesējiem raksturīgām īpatnībām.

Autostereotipa veidošanās komunikatīvie modeļi un to kognitīvais saturs

Latgaliešu autostereotipa raksturojumam no latgaliešu folkloras krājumiem (Latgaļu folklorā, 1968) atlasīti 134 anekdotiski teksti, kuros darbojas cittauteiši. Skaitliski visvairāk anekdotēs minēti romu tautības pārstāvji (folklorā un turpmāk rakstā saukti

čyguoni; 55 teksti) un ebreji (folklorā un turpmāk rakstā saukti *žeidi*, 54 teksti), mazāk – krievi (*krīvi*; 18 teksti) un poļi (*pūļi*; 7 teksti). Cittautieši anekdotēs darbojas vai nu vieni paši (48 teksti), vai nu kopā ar latgaliešiem (86 teksti). Šāda statistika ļauj izdalīt divus (auto)stereotipa veidošanās komunikatīvos modeļus: pasīvo, kas balstās uz novērojumu, un aktīvo, kas pamatojas uz aktīvu komunikāciju un kopdarbību.

Abu šo komunikācijas modeļu īpatsvars attiecībā uz konkrētiem etniskajiem tēliem anekdotēs ir atšķirīgs: ja anekdotēs par *čyguonim*, *žeidim* un *pūlim* dominē aktīvās komunikācijas modelis (attiecīgi 69%, 74%, 43%), tad anekdotēs, kur darbojas *krīvi*, 72% no visiem tekstiem tie parādās novērojumā, nevis kopīgā darbībā. Iemesls tam, iespējams, meklējams t.s. „vertikālajā kontekstā” un „fona zināšanās” (Гюббенет, 1991, 39), kas sasaista anekdoti ar tās radīšanas laika kultūras situāciju. Tomēr kopumā aktīvās komunikācijas modeļa pārsvars (64% no visiem tekstiem) apliecina latgaliešu gatavību iesaistīties aktīvā komunikācijā ar citu tautību pārstāvjiem un pat zināmu kompetenci starpkultūru komunikācijā.

Folkloras komunikatīvā procesa īpatnības nosaka atšķirīgu autostereotipizācijas mehānismu identifikācijas pakāpi iepriekš pieteiktajos pasīvas un aktīvas komunikācijas tekstos. Pasīvās komunikācijas modelī latgalietis pozicionējas tikai ārpus teksta līmenī informācijas sūtītāja un saņēmēja funkcijā, pārsvarā smejojot par visu, kas neatbilst latgaliešu kultūras attīstības gaitā izstrādātām esības normām. Viņa paša īpašības šajos tekstos paliek imanentā stāvoklī un ir rekonstruējamas, tikai balstoties uz vispārīgiem binārās opozīcijas „savs” – „svešs” īstenošanās principiem komiskās modalitātes gammā. Savukārt aktīvas komunikācijas modelī latgalietis atklājas ne tikai kā informācijas sūtītājs un saņēmējs, bet arī kā folkloras tēls, kas, stājoties daudzveidīgos kontaktos ar citu tautību pārstāvjiem, demonstrē ar rīcību pamatotu pašidentifikācijas modeli. Tāpēc turpmākajā latgalieša autostereotipa raksturojumā lielāks akcents tiks likts tieši uz tekstiem ar aktīvas komunikācijas modeli, pārējos izmantojot pārsvarā, lai apstiprinātu to vai citu radušos pieņēmumu.

Neatkarīgi no komunikācijas rakstura (auto) stereotips tradicionāli sastāv no kognitīvā un emocionālā elementa. Emocionālo elementu izvēlēta avota kontekstā nosaka komiskā modalitāte, savukārt kognitīvo elementu veido visās tās iezīmes, kas latgaliešu anekdotēs atzītas par „savus” un „svešos” konfrontējošām. Saskaņā ar V. Propa teoriju šīs iezīmes skar gan bioloģiskās, gan sabiedriskās, gan sociāli politiskās normas (Пропп,

1999, 51). Rakstā kā „savu” un „svešu” šķirošas konstantes turpmāk tiks skatīti komunikantu (paš) apzīmējumi un tās latgalieša rakstura īpatnības, kas atklājas, īstenojoties dažādas intensitātes komismam attieksmē pret cittautiešiem – labsirdīgajiem smiekliem, neitrālajiem smiekliem, izsmieklam un atzinīgajiem smiekliem.

Komunikantu (paš)apzīmējumi

Latgalieša autostereotipa atklāsmei ir būtiski divi (paš)nosaukšanas principi. Pirmais – kādi apzīmējumi tiek lietoti, lai nosauktu cittautiešus un ko tas liecina par latgalieša raksturu, otrs – kādā statusā komunikācijā ar cittautiešiem latgalietis pozicionē pats sevi.

Cittautiešu apzīmējumi latgaliešu anekdotiskajā folklorā nav viendabīgi. Mazskaitlīgā pieminējuma dēļ (7 teksti) retāk nosauktais etnonīms ir *pūļs/poļaks*. Pārsvarā tas lietots ar neitrālu ekspresiju un neatklāj īpašas latgalieti raksturojošas īpatnības. Līdzīgi ir ar apzīmējumu *čyguons*, kas, skaitliski lietots visvairāk (55 teksti), tomēr neatklāj būtiskas latgalieša tēla īpatnības.

Citādi ir ar *žeida* un *krīva* apzīmējumam. Neskatoties uz atšķirīgo skaitlisko pieminējumu (*žeids* 54 tekstos; *krīvs* – 18), abiem etnonīmiem piemīt spilgta ekspresivitāte, kas tiek panākta gan ar vārdarināšanas paņēmieniem, gan pievienojot kādus sociāli, profesionāli vai konfesionāli diferencējošus apzīmējumus. Tā blakus neitrālajam apzīmējumam *žeids*, sastopami arī stilistiski ekspresīvi atvasinājumi *žeidāns*, *žydalāns*, *židenš*, *žeidenš*; blakus apzīmējumam *krīvs* – *krīvenš*, *krīviņi*. Apzīmējumu *žeidāns* un *žydalāns* ekspresīvā konotācija atkarīga no lietojuma konteksta. Attiecinot tos uz *žeida* bērniem, tie kontekstā saglabā emocionāli neitrāli konotāciju, savukārt attiecībā uz politiski citādi domājošajiem (piemēram, komunistiskās partijas apoloģētiem) tie pauž negatīvu emocionālu attieksmi. Savukārt deminutīvi *židenš*, *žeidenš*, *krīvenš*, *krīviņi* pauž pozitīvu emocionālu attieksmi, kas reizumis tiek spēcīnāta ar pozitīvi marķētiem epitetiem un īpašvārdiem: *Jankeleits*, *lobs žeidenš* (Trūps, 1968, 214). Šādas etnonīmu ekspresīvās variācijas apliecina, ka latgalietis, būdams vērst uz aktīvu komunikāciju, priekšstatus par citu etnisko grupu neveido pēc bezkompromisu šķīruma „savs” – tā tad labs, „svešs” – tā tad slikts, bet gan izvērtē komunikācijā iesaistīto partneri pēc tā rīcības psiholoģiskajiem, sociālajiem un citiem parametriem.

Par etnisko kontaktu raksturu un latgalieša attieksmi pret cittautiešiem ļauj spriest arī etnonīma

aizstāšana ar citiem apzīmējumiem. Piemēram, *žei*di anekdotēs bieži saukti personvārdos – *Josēls, Icke, Joske, Obrums*, arī deminutīva formā – *Leibka, Zeļuks, Icuks, Jankeleits* u.c. Tas liecina par personisku un pamatā labvēlīgu attieksmi pret *žei*dim, ko apstiprina arī izvērstāki apraksti, piemēram: *Vacais Obrums Meikuleņa sātā beja kai sovs cylvāks* (Trūps, 1968, 213). Personvārdu lietojums salīdzinoši biežāk sastopams arī *krīvu* apzīmējumos (*krīveņš Semjons*), tomēr tos nereti papildina arī konfesionālo piederību apliecinošas norādes: *starovers Vaņkeņa, starovers Sergejs, vacticeibņiks Sciopka* u.c. Ja personvārdi, līdzīgi kā *žei*du gadījumā, liecina par samērā ciešu etnisku tuvināšanos, tad konfesionālie apzīmējumi tomēr norāda etniskās robežas, aktualizējot citādā, svešā klātbūtni, kas tekstuāli atklājas oficiālajām morāles normām neatbilstošā uzvedībā. Tā minētie *staroveri* anekdotēs izsmieti kā kaušļi un dzērāji, savukārt *pareizticeīgus popi* – kā dzērāji un izvirtuļi.

Viens no būtiskākajiem faktoriem autostereotipa atklāsmē ir latgalieša pašapzīmējumi – viņa sociālā loma, ko tas prezentē komunikācijā ar cittautiešiem. Piemēram, komunikācijā ar *žei*du latgalietis savi visbiežāk prezentē kā zemnieku, šādi uzsverot latgaliešu un ebreju dzīvesveida un saimniekošanas tradīciju atšķirību: *Vīnu [...] reizi vīns Varakļōnu žei*ds, kas *apbraukōjis zemņikus, pīdōvōdams tim vysaidas seikas preces, pīvakarē jau braucis iz sātu* (Trūps, 1968, 88). Anekdotēs nemitīgi tiek uzsvērtā šī būtiskā atšķirība: *žei*ds braukā, staigā, latgalieši strādā tīrumā, pļauj rudzus, *žei*ds pēc vakariņām guļ, latgalieši veic saimniecības darbus. No *žei*da skatupunkta viņa dzīve ir daudz grūtāka: *Kas par bādu zemņikam! – pats guļ, maize aug, pyuru īsēj, seši daboj. Kad tū deve žei*dam? – pats guļ, i kule guļ, bet bārni aug un maizes prosa (Trūps, 1968, 70). Komiskais akcents šajās anekdotēs tiek novirzīts uz apkārt staigājošo *žei*du, šādi uzsverot latgalieša būtisko saikni ar zemkopja ikdienu un aizstādot zemkopja dzīves vērtības.

Arī komunikācijā ar *čyguonu* latgalietis sevi visbiežāk pozicionē kā zemnieku un saimnieku, aizstādot nometnieku dzīves tradīcijas un nosodot klaiņojošo dzīvesveidu, kuru piekopj *čyguoni*: *Čygōns īgōjis zemņika ustobā tymā breidī, kod plītī vōrējis kōpustu pūds ar gaļu* (Trūps, 1968, 78). Pretstatā *čyguonam*, kas anekdotēs darbojas nelūgta viesā, zagļa statusā, latgalietis prezentē sevi kā labu, nereti arī bagātu saimnieku, kuram gan ne vienmēr izdodas gūt virsroku pār izveicīgo *čyguonu*.

Latgalieša raksturs

Ar mentalitāti tradicionāli saprot vēsturiski izveidojušos iedzīvotāju domāšanas, darbības, rakstura un pasaules uztveres veidu (Zeile, 1992). Latgaliešu mentalitātes koptēls veidojies, sākot ar pirmajām, nereti kritiskām, cittautiešu sniegtām liecībām (piemēram, Uļanovska, 2011, 30–31) līdz latgaliešu pašapziņas modinātiem poētiskiem savas tautas gara spēka apliecinājumiem (Seiļs, 1938, 131–135). Atšķirībā no individuāliem subjektivizētiem latgaliešu rakstura pētījumiem, folklorā parādās vairāku gadsimtu garumā veidojies, tautas cenzēts paštēls, ko iespējams skatīt vairākos līmeņos. Pirmkārt, jau pati latgaliešu folkloras eksistence apliecina tautas vērtības un augstu etnisko pašapziņu, otrkārt folkloras teksts sastopams tiešs latgaliešu rakstura tēlojums, treškārt, latgaliešu raksturs folklorā atklājas arī netieši – galvenokārt darbībā.

Latgaliešu raksturam anekdotēs vērojama sociāla un psiholoģiska konotācija – attieksme pret cittautiešiem nereti ir atkarīga no viņu sabiedriskā stāvokļa un komunikācijas kultūras. Tā attieksmē pret nabadzīgajiem paunu *žei*dim latgalietis ir atsaucīgs un pretimnākošs, pret bagātajiem *žei*dim – atturīgs un ironisks.

Nedaudzajos anekdotēs fiksētajos tiešajos raksturojumos latgalietis kā folkloras radītājs, nesējs un teicējs atbilstoši autostereotipizācijas tradīcijām akcentē sev piemītošās pozitīvās īpašības, kas parādās komunikācijā ar cittautiešiem, proti, viesmīlību un izpalīdzību: *latgalim vīsmīleibas tryukumu navar pōrmest* (Trūps, 1968, 190). Pārsvārā šī īpašības vērojamas attieksmē pret jau pieminētajiem paunu *žei*dim, kam Latgales zemnieku mājās vienmēr atrodas kāds kumoss vakariņu tiesai un kāda silta vietīņa, lai pārnakšnotu: *Kai parosti, pi Gabrušu Donata atnōk apkōrtstaigojūšais žei*denš [...], *paād vakareņas un pi cepļa uz myureņa syltumā ōtri aizmīg* (Trūps, 1968, 224). Citā anekdotē *žei*ds, ienācis mājā, prasa pienu, turklāt tieši saldo, un saimniece atdod viņam pēdējo podu (Trūps, 1968, 226). Latgaliešiem piemītošā līdzjūtība pret t.s. mazajiem cilvēkiem parādās arī citās situācijās un nereti pat robežojas ar zināmu naivumu. Piemēram, *čyguons* šo latgaliešu īpašību izmanto savtīgi un izdiedelē no saimnieces ēdienu, pat izdodot viņai piederošu sivēnu par savu raudošo bērnu (Trūps, 1968, 330–331).

Tomēr pretimnākošu un izpalīdzīgu attieksmi latgalietis demonstrē visās situācijās, kad viņam tiek lūgta palīdzība, pat ja lūdzējs ir turīgs un nerēķinās ar vietējām tradīcijām. Tā tas ir anekdotē par bagātu poļu saimnieku, kas nevēlas mācīties latviešu

valodu: *Poļaks reikōjis tolku un lyudzis paleigā latvīšus. Prūtams, tī naatsacējuši kaimiņam paleidzēt* (Trūps, 1968, 46). Tas pierāda, ka morālie faktori starpterniskajā komunikācijā latgaliēšiem spēlē lielāku lomu, nekā sociālie. Uz lūgumu latgaliēšiem atbild ar laipnību; uz lepnību, viltību vai rupjību – ar atbilstošu atbildes reakciju. Tā, ja *žeids* lielās, ka viņa kultūra senāka, latgaliēšiem to pašu pierāda par savējo (Trūps, 1968, 20). Ja *žeids* kaujas, kaujas arī latgaliēšiem; ja *žeids* sit ar cepuri, tad latgaliēšiem – ar maisu, kurā, izrādās, ielikts cirvis (Trūps, 1968, 23).

Tomēr spoguļreakcija nav vienīgā latgaliēšu raksturojošā īpašība anekdotēs. Saskaņā ar anekdotes komisma likumībām tās personāži ieņem bināri opozicionāru stāvokli – vieni ir tie, par kuriem smejas, otri – tie, kas smejas par citiem. Anekdotēs, kur darbojas latgaliēšiem un *žeids*, latgaliēšiem sev atvēl smējēja lomu, kas pilnībā atbilst tādai autostereotipa funkcijai kā savas kopienas interešu aizstāvība. Latgaliēšu komiskā attieksme pret *žeidim* anekdotēs svārstās no neitrāla humora, kas aprobežojas ar secinājumu par dažādiem viņu citādības aspektiem, līdz apzinātai, ar rīcību pamatotai *žeidu* apsmiešanai.

Neitrālais, novērojumā balstītais humors visbiežāk tiek attiecināts uz tādām objektīvām *žeidam* piemītošām pazīmēm kā ārējais izskats un reliģiskā piederība. Raksturīgi, ka liela daļa no šīm anekdotēm ietilpst t.s. pasīvās komunikācijas blokā, anekdotiskajai puantei īstenojoties *žeidu* savstarpējā saskarsmē. Piemēram, kādā anekdotē *žeida* bērns raud, jo negrib, lai viņam būtu tik liks deguns kā tēvam (Trūps, 1968, 99), citā *žeids* sabata laikā, kad ebreji tālākā ceļā drīkstot doties tikai ar kuģi, brauc vilcienā un sēž uz ūdens pudeles (Trūps, 1968, 94). Šādas anekdotes, lai gan neizslēdz latgaliēšu implicīto klātbūtni, tomēr liecina par latgaliēšiem piemītošu zināmu smalkjūtību, uz kuru norāda arī latgaliēšu humora pētnieks Leonards Latkovskis: *Tautā tūmār pastōvēja nūteikts princyps, kam dreikst pasasmūt un kam nadreikst. [...] nadreikst smītīs par cylvāka fiziskim defektim un tam, kas cylvākam sagōdoj cīsšonas* (Latkovskis, 1968, 8).

Šādu aizvaluētu smalkjūtību kompensē situāciju komismā balstītas anekdotes, kur latgaliēšiem prezentē savu pārākumu, apzināti modelējot situācijas, kurās *žeids* nonāk kādā neapskaužamā stāvoklī, izraisot smieklus apkārtējos. Piemēram, puisi nobiedē *žeidus* tā, ka viņi mūk *kai nalobō plāsti* (Trūps, 1968, 22), iestāsta *žeidam*, ka viņa zirgs būs ātrāks, ja tam zem astes iesmērēs terpentīnu (Trūps, 1968, 225), *apkōrtbraukojūšam žeidam puikas iztāisejuši jūku* – izjūdz zirgu (Trūps, 1968, 273) utt. Komiskā puantes īstenošanos šajās anekdotēs veicina psiholoģiskā pārākuma apziņa un savas rīcības attaisnošana, kas

ir tipiska autostereotipizācijas pazīme. Vienīgā joma, kurā komunikācijā ar *žeidu* izjokotās personas statusā nonāk pats latgaliēšiem, ir tirdzniecība. Bieži vien latgaliēšiem pat neapzinās, ka ticis piekrāpts: *Divi teļa ōdeņas žydam pōrdevu par vīnu. O, to žydu pīšmauču!* (Trūps, 1968, 2011).

Atšķirīgas komisma nianses atklājas latgaliēšu un *čyguona* komunikācijā anekdotēs. Jau iepriekš tika minēts, ka *čyguons* anekdotēs prezentē t.s. deviantās uzvedības modeli – zog, klaiņo, diedelē. Tomēr komisko puanti šajās anekdotēs visbiežāk veido *čyguona* izmanība un attapība, kas smiekliem par *čyguonu* piešķir īpatnu atzinīgu nokrāsu. Deviantās uzvedības trūkumus nomāc *čyguona* trikssteriskā visvarenība – viņš ir uzvarētājs visās situācijās, kur latgaliēšiem jūtas nedrošs, apspiests, padevīgs. *Čyguons* dara to, par ko latgaliēšiem tikai sapņo. Spilgti metaforiski tas parādās anekdotē par skaistāko sapni. *Čyguons* un latgaliēšiem vienojas, ka sivēna cepetis tiks tam, kurš naktī redzēs skaistāko sapni. Latgaliēšiem no rīta stāsta savu sapni: *[...] es beju izgōjis ōrā, [...] uz dabasim beja garas trepes. Es pa tom uzkōpu augšā. Tur beja pylni goldi ar ēdīnim. Es tyuleņ sēžūs pi tim klōt un ēžu. Čyguons, kurš naktī cepeti jau bija slepeni apēdis, stāsta, ka viņš redzējis, kā latgaliēšiem ēd pie debesu galdiem, tāpēc nokāpis lejā un apēdis sivēnu* (Trūps, 1968, 92).

Čyguons nerespektē vispāratzītas autoritātes – ar baznīckungu viņš runā kā ar sev līdzīgu, pat apzog to, vienlaikus saņemot grēku atlaišanu (Trūps, 1968, 60), tiesā viņš mēģina attaisnoties par pastrādāto zādžību, pārmetot oficiālajai varai, ka tā arī zog, tikai nacionalizēšanas formā (Trūps, 1968, 133), no karaklausības viņš mēģina izvairīties, aizbildinoties ar „briesmīgu” vainu – *ādu skaidru maizi, brīsmes, kas nōk ōrā!* (Trūps, 1968, 126). Šādi ar *čyguona* tēlu latgaliēšiem kompensē īpašības, kuras viņā pašā nomāktas oficiālās varas un tās uzspiesto normu iespaidā. *Čyguons* kļūst par latgaliēšu varoni – tādu, kas uzdrīkstas to, ko neuzdrīkstas pats latgaliēšiem.

Specifiskas latgaliēšu rakstura iezīmes atklājas arī anekdotēs, kuru centrā ir valodas komisms. Valoda, būdama viens no galvenajiem komunikācijas rīkiem, vienlaikus kalpo arī par būtisku etniskuma kritēriju. T. H. Ēriksens uzskata, ka „etniskumam parasti vislielākā nozīme ir situācijās, kad kultūru atšķirības [...] kļūst arvien mazākas [...] augošā kontakta dēļ starp atšķirtām grupām” (Ēriksens, 2010, 421). Latgaliēšu anekdotes uzrāda atšķirīgus kultūru tuvināšanās modeļus. Piemēram, *pūli*, kā vēsta anekdote *stygri turējōs pi sovas volūdas un nasaceņte isamōcēt latvyski* (Trūps, 1968, 46). Anekdotiskā puante šajos gadījumos īstenojas situācijas komismā, kad *pūli*

saka vienu, bet latgalieši saprot pavisam kaut ko citu. Komisko slodzi šajā gadījumā nes nevis viens vai otrs etnoss, bet gan situācija. Par separātu uztvertā poļu kultūra ar savu valodu tiek uztverta kā neitrāla un netiek iekļauta savu etniskumu apdraudošo kategoriju klāstā.

Otrs modelis īstenojas latgaliešu un žaidu attiecībās. Žaidi cenšas runāt latgaliski, bet tas viņiem īsti neizdodas: *Oi, gevalt, balabos! Slapkove mežā dive zide nūkove!* (Trūps, 1968, 22). Latgalieši par žaidu kļūdaino un nesaprotamo valodu smejas, akcentējot ne tikai situācijas, bet arī rakstura komismu. Tas, iespējams, izskaidrojams ar to, ka uzskatāmās tuvināšanās iespaidā latgalietis jūt krasāku nepieciešamību aizstāvēt savas etniskās vērtības un dara to, izmantojot komisma paņēmienus.

Trešais modelis atklājas latgalieša un krīva komunikācijā, kur komiskais akcents tiek pārbīdīts uz pašu latgalieti, kurš neprot, bet ļoti grib un cenšas runāt krievu valodā: *zemiņiks krīvyski napratis, bet cīši gribējis runot krīviski* (Trūps, 1968, 34). Prasme runāt krieviski anekdotēs kalpo par augstākas vērtības kritēriju: *zemiņiks lilejīs: Mēs runovam pa krīvyskam!* (Trūps, 1968, 34), *Es mōku krīvuski, tēt! Tāvs tūp cīši prīceigs, lepneigs pret cytim.* (Trūps, 197). Krievu valodas prasme skaitījās arī nepieciešama, *cytaiž gadejušos vysaidas napatikšonas i pat mozōkas voi lelōkas kezās* (Trūps, 1968, 63). Anekdotiskās puantes novirzīšana uz latgalieti atklāj gan viņam piemītošo padevību pret stiprākiem vai oficiālas varas pārstāvjiem, gan spēju pasmieties arī pašam par sevi.

Secinājumi

Komiskā modalitāte, protams, nav vienīgais aspekts, kas rāda latgalieša autostereotipa veidošanos. Būtiskas, citos folkloras žanros pārstāvētas modalitātes ir arī neitrālā jeb konstatējošā, kas pārsvārā vērojama t.s. īsajā folklorā (parēmijās, mīklās), asimilējošā modalitāte, kas parādās rituālajā folklorā un biedējošā modalitāte, kas atklājas stāstījumu folklorā. Tomēr teksti, kuros noteicošo lomu spēlē komiskā modalitāte, uzrāda virkni būtisku principu, kas ietekmē latgalieša autostereotipa veidošanos un palīdz rekonstruēt uz objektīviem materiāliem balstītu latgalieša paštēlu.

Veiktā analīze liecina, ka latgalietis vairumā ir vērstas uz aktīvu etnisku komunikāciju un priekšstatus par citām tautām veido, pamatojoties ne tikai uz sociālajiem, bet arī uz psiholoģiskajiem faktoriem. Latgalieša attieksmi pret citām tautībām pauž (paš) apzīmējumi, kas uzrāda zemkopības kultūru par būtiskāko vērtību skalu, kuru latgalietis aizstāv ko-

munikācijā ar citu saimniekošanas veidu pārstāvjiem. Savu vērtību aizstāvēbai latgalietis piemēro dažādu līmeņu komikas elementus – no labsirdīga humora līdz izsmieklam, kas demonstrē pārkumu un attaisno paša rīcību. Etniskie tēli latgaliešu folklorā kalpo gan psiholoģiskas spriedzes un draudu sajūtas mazināšanai, gan arī oficiālās varas uzspiestas kārtības nozīmes mazināšanai.

Šādu aizvaluētu smalkjūtību kompensē situāciju komismā balsītās anekdotes, kur latgalietis prezentē savu pārkumu, apzināti modelējot situācijas, kurās žaidis nonāk kādā neapskaužamā stāvoklī, izraisot smieklus apkārtējos. Piemēram, puisi nobiedē žaidus tā, ka viņi mūk *kai nalobō plāsti* (Trūps, 1968, 22), iestāsta žaidam, ka viņa zirgs būs ātrāks, ja tam zem astes iesmērēs terpentīnu (Trūps, 1968, 225), *apkōrtbraukojūšam žaidam puikas iztaisejuši jūku – izjūdž zirgu* (Trūps, 1968, 273) utt. Komiskā puantes īstenošanos šajās anekdotēs veicina psiholoģiskā pārkuma apziņa un savas rīcības attaisnošana, kas ir tipiska autostereotipizācijas pazīme. Vienīgā joma, kurā komunikācijā ar žaidu izjokotās personas statusā nonāk pats latgalietis, ir tirdzniecība. Bieži vien latgalietis pat neapzinās, ka ticis piekrāpts: *Divi teļa ōdeņas žydam pōrdevu par vīnu. O, to žydu pīšmauču!* (Trūps, 1968, 2011).

Atšķirīgas komisma nianse atklājas latgalieša un čyguona komunikācijā anekdotēs. Jau iepriekš tika minēts, ka čyguons anekdotēs prezentē t.s. deviantās uzvedības modeli – zog, klaiņo, diedelē. Tomēr komisko puanti šajās anekdotēs visbiežāk veido čyguona izmanība un attapība, kas smiekliem par čygonu piešķir īpatnu atzinīgu nokrāsu. Deviantās uzvedības trūkumus nomāc čyguona trikssteriskā visvarenība – viņš ir uzvarētājs visās situācijās, kur latgalietis jūtas nedrošs, apspiests, padevīgs. Čyguons dara to, par ko latgalietis tikai sapņo. Spilgti metaforiski tas parādās anekdotē par skaistāko sapni. Čyguons un latgalietis vienojas, ka sivēna cepetis tiks tam, kurš naktī redzēs skaistāko sapni. Latgalietis no rīta stāsta savu sapni: *[..] es beju izgōjs ōrā, [..] uz dabasim beja garas trepes. Es pa tom uzkōpu augšā. Tur beja pylni goldi ar ēdīnim. Es tyuleņ sēžūs pi tim klōt un ēžu.* Čyguons, kurš naktī cepeti jau bija slepeni apēdis, stāsta, ka viņš redzējis, kā latgalietis ēd pie debesu galdiem, tāpēc nokāpis lejā un apēdis sivēnu (Trūps, 1968, 92).

Čyguons nerespektē vispāratzītas autoritātes – ar baznīckungu viņš runā kā ar sev līdzīgu, pat apzog to, vienlaikus saņemot grēku atlaišanu (Trūps, 1968, 60), tiesā viņš mēģina attaisnoties par pastrādāto zādžību, pārmetot oficiālajai varai, ka tā arī zog, tikai nacionalizēšanas formā (Trūps, 1968 133), no

karaklausības viņš mēģina izvairīties, aizbildinoties ar „briesmīgu” vainu – *ādu skaidru maizi, brīsmes, kas nōk ārā!* (Trūps, 1968, 126). Šādi ar *čyguona* tēlu latgalietis kompensē īpašības, kuras viņā pašā nomāktas oficiālās varas un tās uzspiesto normu iespaidā. *Čyguons* kļūst par latgalieša varoni – tādu, kas uzdrīkstas to, ko neuzdrīkstas pats latgalietis.

Specifiskas latgalieša rakstura iezīmes atklājas arī anekdotēs, kuru centrā ir valodas komisms. Valoda, būdama viens no galvenajiem komunikācijas rīkiem, vienlaikus kalpo arī par būtisku etniskuma kritēriju. T. H. Ēriksens uzskata, ka „etniskumam parasti vislielākā nozīme ir situācijās, kad kultūru atšķirības [...] kļūst arvien mazākas [...] augošā kontakta dēļ starp atšķirtām grupām” (Ēriksens, 2010, 421). Latgaliešu anekdotes uzrāda atšķirīgus kultūru tuvināšanās modeļus. Piemēram, *pūli*, kā vēsta anekdote *styngrī turējōs pi sovas volūdas un nasaceņte īsamōcēt latvyski* (Trūps, 1968, 46). Anekdotiskā puante šajos gadījumos īstenojas situācijas komismā, kad *pūli* saka vienu, bet latgalieši saprot pavisam kaut ko citu. Komisko slodzi šajā gadījumā nes nevis viens vai otrs etnoss, bet gan situācija. Par separātu uztvertā poļu kultūra ar savu valodu tiek uztverta kā neitrāla un netiek iekļauta savu etniskumu apdraudošo kategoriju klāstā.

Otrs modelis īstenojas latgaliešu un *žaidu* attiecībās. *Žaidi* cenšas runāt latgaliski, bet tas viņiem īsti neizdodas: *Oi, gevalt, balabos! Slapkove mežā dive zide nūkōve!* (Trūps, 1968, 22). Latgalieši par *žaidu* kļūdaino un nesaprotamo valodu smejas, akcentējot ne tikai situācijas, bet arī rakstura komismu. Tas, iespējams, izskaidrojams ar to, ka uzskatāmās tuvināšanās iespaidā latgalietis jūt krasāku nepieciešamību aizstāvēt savas etniskās vērtības un dara to, izmantojot komisma paņēmienus.

Trešais modelis atklājas latgalieša un *krīva* komunikācijā, kur komiskais akcents tiek pārbīdīts uz pašu latgalieti, kurš neprot, bet ļoti grib un cenšas runāt krievu valodā: *zemņīks krīvyski napratis, bet cīši gribējis runōt krīviski* (Trūps, 1968, 34). Prasme runāt krieviski anekdotēs kalpo par augstākas vērtības kritēriju: *zemņīks līlejīs: Mēs runovam pa krīvyskam!* (Trūps, 1968, 34), *Es mōku krīvuski, tēt! Tāvs tūp cīši prīceigs, lepneigs pret cytim.* (Trūps, 197). Krievu valodas prasme skaitījās arī nepieciešama, *cytaiž gadejušōs vysaidas napatikšonas i pat mozōkas voi lelōkas kezās* (Trūps, 1968, 63). Anekdotiskās puantes novirzīšana uz latgalieti atklāj

gan viņam piemītošo padevību pret stiprākiem vai oficiālas varas pārstāvjiem, gan spēju pasmieties arī pašam par sevi.

Literatūra

- Ēriksens T. H., 2010, *Mazās vietas – lieli jautājumi*. Ievads sociālantropoloģijā. – LU Akadēmiskais apgāds.
- Juško A., 2002, *Folkloristika Latgalē 19. gadsimta otrajā pusē*. – Rēzekne: RA izdevniecība.
- Kemps F., 1910, *Latgalīši*. – Rīga: D. Zeltiņš.
- Kļavinska A. Latgalīši. Šuplinska I. (zin.red.) *Latgales lingvoteritoriālā vārdnīca*, I. – Rēzekne: Rēzeknes augstskola. 365–367.lpp.
- Latkovskis L., 1968, Latgaļu humors. Trūps, J. (red.). In: *Latgaļu folklorā*. – München: Latgaļu izdevnīceiba. 6–16 lpp.
- Lippman W., 1922, – New York: Public opinion.
- Lōcs P., Širins L., Igaunš G. (sast.) *Dzeivē kai anekdotē, anekdotē kai dzeivē*. – Rēzekne: Rēzeknes tipografeja, b.g.
- Robertson R., 2010, Glocalization: Time-Space and Homogeneity and Heterogeneity. *Readings in Globalization: Key Concepts and Major Debates*. – Oxford: Blackwell Publishing. s. 343–334.
- Seiļš V., 1938, Latgalīšu tykumu un īražu īpatneības. In: *Zīdūnis*. Nr.5., 131–135.lpp.
- Smits E. D., 1997, *Nacionālā identitāte*. (b.v.) Izdevniecība AGB.
- Tajfel H., 1982, *Social Identity and Intergroup Relations*. – New York: Cambridge University Press.
- Trūps J. (red.), 1968, *Latgaļu folklorā*. – München: Latgaļu izdevnīceiba.
- Uļanovska S., 2011, *Pūļu Inflantejis latvīši, i seviški Rēzeknis aprīnka Viļānu pogosta: Etnografiskys tāluojums / atb. red. A. Andronovs, L. Leikuma*. – Reiga: LU.
- Zeile P., 1992, Latgaliešu etnomentālitate un kultūra. In: *Literatūra un Māksla*. 31.jūl., 7.aug.
- Губбенет И., 1991, *Основы филологической интерпретации литературно-художественных текстов*. – Москва: МГУ. 204 с.
- Пропп В., 1999, *Проблемы комизма и смеха*. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне). – Москва: Лабиринт.
- Репина Л., 2012, «Национальный характер» и «образ другого». Диалог со временем. In: *Альманах интеллектуальной истории*. Вып. 39. 9–19 с.